

XALQ MAQOLLARIDA ARXAIZMLAR VA MADANIY KONNOTATSIYA

Muxammedova Sumbul Ikrombek qizi
sumbulmuxammedova0304@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida keltirilgan arxaik birliklarning ahamiyati va ular orqali konnotatsiyaning yuzaga chiqishi misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: maqol, konnotatsiya, arxaik birliklar, misqol, karvon.

Annotation. In this article, the importance of archaic units in Uzbek folk proverbs, the emergence of connotation through them, is analyzed through examples.

Key words: proverb, connotation, archaic units, misqal, caravan.

O'zbek tilining noyob leksik-grammatik vositalari, xususan, xalq jonli tiliga mansub eng sara birliklarini o'zida saqlab kelayotgan manba bu – xalq og'zaki ijodi hisoblanadi. Ma'lumki, folklor manbalari turli tuman janlarni o'z ichiga qamrab oladi. Jumladan doston, ertak, asotir, rivoyatlar, maqol va matallar, cho'pchak va tez aytishlar, laparlar va xalq qo'shiqlari, askiyalar xalq donoligining noyob unsurlarini so'z qo'llashga mohir kishilarning xizmatlari bilan asrlar osha avloddan-avlodga yetkazib kelayotgan noyob manba hisoblanadi.

Jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohadagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi¹. Mazkur jarayon natijasida tilda neologizm, arxaizm va istorizmlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

O'zbek tilidagi mavjud so'zlar tarixiylik jihatdan uch toifaga: *zamonaviy qatlam*, *eski qatlam* va *yangi qatlam* so'zlariga ajratiladi². Zamonaviy qatlam so'zlari davr nuqtayi nazaridan faol qo'llanilayotgan bo'lsa, eski va yangi qatlam faol bo'lmagan so'zlarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlar hali qo'llanila boshlaganiga ko'p vaqt bo'lmagan, yangi so'zlardan iborat bo'ladi.

O'zbek tilining boyish manbalaridan hisoblangan ichki manbalar, alohida qimmat kasb etadi. Ichki manbalarning asosini esa, xalq og'zaki ijodiga mansub manbalar tashkil etadi. Maqollar ana shu jihatdan o'ta muhim lingvistik faktlarni o'zida saqlab keladi. O'zbek xalq maqollarida konnotatsiya hodisasi tadqiq qilinar ekan mazkur hodisa ko'p hollarda eskilik bo'yog'ini olgan, arxaiklashib ulgurgan leksik vositalar tizimiga aloqador bo'lib chiqishi tekshirishlardan ayon bo'ladi.

¹Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.204.

²Hozirgi o'zbek adabiy tili. X.Muhiddinova, D.Xudayberganova v.b. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – B.57.



Tarixiylik jihatdan zamonaviy faol qatlam va yangi soʻzlar qatlami hali yana ishlatilib, ularning xususiyatlari oʻrganilishi uchun imkon mavjud boʻlgan qatlamlar hisoblanadi. Ammo eski qatlamga oid lisoniy birliklar tezlik bilan oʻrganilmasa, xususiyatlari ochilib, ifoda imkoniyatlari bayon qilinmasa, ular unutilib ketishi, oʻzbek tilining leksik boyliklari kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, oʻz navbatida, tilning qashshoqlashishiga olib keladi.

Biz nazarda tutayotgan eski soʻzlar manbalarda ikki turkumga ajratiladi. Bular: tarixiy soʻzlar va arxaizmlar.

Tillar taraqqiyotida muayyan bir tushuncha anglatuvchi soʻz eskilik boʻyogʻini olsa-yu, u anglatgan tushuncha eskirmasa, arxaiklashish hodisasi yuz beradi. “Arxaizm” yunon tilidan olingan termin boʻlib, “*archaios*” – qadimgi maʼnosini ifodalaydi, maʼlum davr uchun eskirgan, isteʼmoldan chiqqan boshlagan soʻzlarni anglatadi³.

Xalq maqollarida arxaik elementlarning koʻplab uchrashiga sabab, mazkur janrga mansub matnlarning katta foizi davr nuqtayi nazaridan ancha oldin yaratilganligi va avloddan avlodga oʻzgarishsiz yoki kam oʻzgarish bilan yetib kelayotganligidadir. Ana shu faktorning oʻzi ham maqolar tarkibida qoʻllanilgan ayrim soʻzlarning nafaqat eskirgan boʻlishi, balki oʻsha soʻz va birikmalarning zamonlar osha turli boshqa maʼnolar ifodalash xususiyatiga ham ega boʻlib borganligini bildiradi va asliyatidan ancha uzoqlashgan, baʼzan esa asliyatiga yaqinroq semantik qirralarga ega boʻlib boruvchi leksik elementlar mavjudligini koʻrsatadi.

Oʻzbek xalq maqollarida uchraydigan arxaiklashgan birliklarni bir qancha jihatlariga koʻra tekshirish mumkin. Jumladan: *poshsho//podsho, yaroq, moʻndi, barimta, tikon, buromad, karvon, misqol, qadoq, boʻyra, libos, kift, changal* kabi leksik birliklar, shuningdek, *qilur, qolur, koʻrsatur, soʻyla, inonib* singari tarkibida arxaik elementlari mavjud birliklar. Oʻzbek xalq maqollaridan olingan yuqoridagi arxaik leksemalarning tarixiy-etimologik jihatlariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ularning muayyan qismi tilimizga oʻzga tillardan oʻzlashgan soʻzlar boʻlib chiqadi. Ana shunday elementlar ishitirok etgan maqollarga yuzlanamiz:

*Boʻyra*⁴ – *Yurgan* – *daryo*, *oʻtirgan* – *boʻyra*. Mazkur maqolning asliy mohiyatiga koʻra qoʻllash va tushunish mumkin emas. Albatta, bu yerda koʻchma maʼnolar ifodalovchi birliklar sifatida “*daryo*” hamda “*boʻyra*” soʻzlari yetakchi soʻzlar hisoblanadi. Asl denotatga nisbatan ushbu soʻzlarni tushunish mantiqiy nomuvofiqlikka olib keladi. Bu yerda, albatta, insonlar nazarda tutilganligi mazkur birliklarning konnotatsiya hodisasini yuzaga keltirayotganligini koʻrsatadi. Yaʼni inson agar dunyo kezib, safarlarda yurib, odamlarnig yashash tarzi kabilar bilan tanish boʻlsa, u xuddi

³Mahkamov N., Ermatov I. Koʻrsatilgan manba, 17-bet.

⁴Oʻzbek tilining izohli lugʻati. B harfi. Madvaliyev tahlili ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.405.



daryoning oqib yurtlardan o'tib kelishiga qiyoslanadi. Agarki, bir joyda muqim bo'lib yashasa, tevarak atroflarga sahoiat bilan chiqmasa, dunyodan bexabar, tushunchasi kichkina odam bo'lib qoladi va bunday odamlarni bir joyda turib qolib zax va nam yopishib, chirib ketadigan bo'yraga o'xshatish orqali kishilarga bilim berilgan.

Ushbu maqoldagi *bo'yra* so'zi ham hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan arxaiklashgan leksema hisoblanadi. Shu bilan birga maqola tarkibidagi so'zlarga diqqat qaratilsa, shu so'zdan boshqa arxaiklashgan birlikni kuzatmaymiz. Xuddi yuqorida keltirilgan holatni ushbu maqolda yana kuzatimoqdamizki, bunday holatni tilshunosligimizda analogiya hodisasi sifatida baholashimiz va mavjud qonuniyat sifatida qayd qilishimiz mumkin.

Demak, maqollar tarkibidagi arxaiklashish hodisasi, ular tarkibidagi barcha lisoniy birliklarga xos bo'lmasligi mumkin. Muayyan maqol tarkibidagi eskirib qolgan bir so'zning ishlatilishi, asosan, she'riy shakllarda bayon qilingan maqollarda ko'proq kuzatiladi. Bunday so'zlarning qo'llanishiga, ko'pincha, maqoldagi asosiy ma'noni ifodalab kelayotgan so'zga qofiyadosh bo'lib qolishi sabab bo'ladi.

*Karvon*⁵ – *It xurar – karvon o'tar*. Mazkur maqolda arxaiklashgan birlik yuqoridagi misollardan farqli o'laroq, qofiyalashgan leksemalar o'rtasida ro'yobga chiqmagan. Maqoldan quyidagi mazmun anglashiladi. Agar sen biror ishga qo'l ursang uning kamchiligini topishga harakat qiluvchilar, ko'rolmaydigan odamlar ham ko'p bo'ladi. Sen esa ularga e'tibor qilmasdan ishingni davom ettiraver, maqsadingdan qaytma, qat'iyat bilan davom etaver degan konnotativ mazmun tushuniladi. Bu maqoldan bir necha variantlardagi turli xildagi mazmuni ham anglash mumkin bo'ladi. Yana bir mazmun sifatida, sen erishgan muvaffqiyatni ko'rolmasadan uning aybini, kamchiligini topishga urinadiganlardan ehtiyot bo'lish, sabr-bardosh bilan gap-so'zlarni yengib o'tishga undash kabi mazmuni ham anglash mumkin. Bu kabi maqollar tarkibidagi konnotativ funksiya bajaruvchi, shu bilan birga, arxaiklashgan leksemalarning til qatlamlariga e'tibor qilinsa, ularning aksariyati o'zlashgan qatlamga xos birliklar ekanligi ma'lum bo'ladi. Jumladan, karvon, buromad, kift va boshqa ko'plagan arxaik birliklar arab-fors leksik qatlamiga mansub hisoblanadi.

O'zbek xalq maqollarida uchraydigan arxaik leksemalarning katta foizi arab yoki fors tillariga taalluqli bo'lishiga sabab, mazkur tillarga oid birliklar tariximizning oldingi davrlariga xos lisoniy koloritni yuzaga keltirish funksiyasiga xoslanishidir. Maqolar aksariyat hollarda axloqiy, tarbiyaviy xarakterga asoslangani uchun, undagi so'zlarning ta'sirli bo'lishi ko'proq o'tmishga, ota-bobolar o'gitlariga yaqinlashtirish uchun tarixiy va eskirgan so'zlar maqolar matnidan chiqarib tashlanmaydi. Zamonlar

⁵O'zbek tilining izohli lug'ati. K harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.320.



osha ham qadimiyligi boʻrtib turishi uchun, bu soʻzlar avvalgi zamonlardan buyon aytilib, amal qilinib kelinayotganligini ifodalashga xizmat qiladi. Biroq, xalq maqollarida eng qadimiy qatlam baribir turkiy qatlam soʻzlari boʻlib chiqadi. Negaki, har qanday tilning bazaviy qatlamini, oʻz qatlam tashkil qiladi⁶. Quyidagi maqollar tarkibida ishtirok qilgan arxaik birliklar ana shunday oʻz qatlamga mansub soʻzlardir:

Barimtadan qoʻrqan mol yigʻmas,

Chigirtkadan qoʻrqan ekin ekmas;

Botirga tayoq ham yarogʻ yoki Botirning mushti ham yarogʻ;

Gul tikonsiz boʻlmas kabi maqollardagi *barimta*⁷, *yarog*⁸, *tikon*⁹ arxaik leksemalari oʻz qatlamga xos birliklardir.

Maqolar tarkibida qoʻllanilgan arxaik elementlar soʻz turkumlari jihatdan tekshirilganida ular orasida ot soʻz turkumiga xos leksemalar katta foizni tashkil qilishi maʼlum boʻladi. Yuqorida keltirilgan misollardan *poshsho*, *yaroq*, *moʻndi*, *barimta*, *tikon*, *buromad*, *karvon*, *boʻyra*, *libos* kabilar ot turkumiga mansub.

Shu bilan bir qatorda boshqa turkumlarga mansub leksemalar ham mavjud. Masalan, *soʻyla* (soʻzla), *na qilur* (nima qiladi), *inonib* (ishonib), *koʻrsaturlar* kabi feʼl turkumiga mansub birliklar ham mavjud. Quyida ana shu birliklar ishtirok etgan maqollardan keltiramiz:

Avval oʻyla, keyin *soʻyla*.

Bir balosi boʻlmasa, shudgorda quyruq *na qilur*.

Tuya boʻyniga *inonib*¹⁰, yildan quruq qolibdi.

Aybing boʻlsa qilday, *koʻrsaturlar* filday va boshqalar¹¹.

Oʻzbek xalq maqollari matnlarida kam miqdorda boʻlsa ham miqdor maʼnosiga ishora qiluvchi numerativ soʻzlarning arxaik shakllari uchraydi. Quyidagi maqol mantiga ana shunday birliklar kuzatiladi: *Obroʻ misqollab yigʻiladi*, *qadoqlab toʻkiladi*.

Albatta, mazkur maqolda qoʻllanilgan misqol yoki qadoq leksemalari oʻzining denotatlaridan anchayin uzoqlashgan maʼno va mazmunni ifodalash funksiyalarini oʻziga yuklab olgan, toʻgʻrirogʻi, mazkur maqol ijodkorlari yuklashgan.

Misqol leksemasi numerativ birlik boʻlib, manbalarda arab tiliga oid deb qaralib, 4,35 – 4,86 gramm ogʻirlikdagi oʻlchov birligini anglatadi¹². *Qadoq* leksemasi esa omonimlik hamda polisemantik xarakteridagi soʻz boʻlib, qiymat jihatidan 1 funtga teng

⁶Olloyorov Q. Areal lingvistika fanini oʻqitish asoslari. – Toshkent: adabiyot uchqunlari, 2020. – B.60.

⁷Oʻzbek tilining izohli lugʻati. B harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com/kutubxonasi. – B.168.

⁸Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Ya harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com/kutubxonasi. – B.120.

⁹Oʻzbek tilining izohli lugʻati. T harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com/kutubxonasi. – B.87.

¹⁰Yoʻldoshev I., Tuncy Oʻzturk., Yuksal Oʻzturk. Oʻzbek va turk maqollari iboralari. – Toshkent, 1998. – B.31.

¹¹Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ, 1990. – B.14.

¹²Oʻzbek tilining izohli lugʻati. M harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com/kutubxonasi. – B.602.



va og'irlik jihatidan 409 – 512 gramm og'irlik o'lchovi ma'nosini ifodalaydi. *Qadoq* arxaik numertaivining yuqoridagi ikkita ma'nosi o'zaro aloqadorligi mavjudligi sabab polisemantik deb hisoblanishi mumkin. Ammo ushbu so'zning hozirgi o'zbek tilida *upakovka, flakon, quti* ma'nolarida, shuningdek, *qo'li qadoq* (inson terisining ishqalanadigan joyining qalinlashuvi, yag'ir) ma'nolari bilan omonimlik yuzaga keltirishini ko'rish mumkin¹³.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek xalq maqollari nafaol tarzda bo'lsa ham hozirda qo'llanilib turgan arxaik birliklarni o'zida saqlab kelayotgan muhim manbalardan hisoblanadi. Maqollar matnlarida uchraydigan arxaik elementlarni to'plash, turli lisoniy-konnotativ jihatlarini aniqlash zamonaviy tilshunosligimiz uchun muhim ma'lumotlarni taqdim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili. X.Muhiddinova, D.Xudayberganova v.b. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – B.57.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.204.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. B harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.108, 405.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. K harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.320.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. M harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.602.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. Q harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.206.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. T harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.87.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ya harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.120.
9. Olloyorov Q. Areal lingvistika fanini o'qitish asoslari. –Toshkent: adabiyot uchqunlari, 2020. – B.60.
10. Yo'ldoshev I., Tuncy O'zturk., Yuksal O'zturk. O'zbek va turk maqollari iboralari. – Toshkent, 1998. – B.31.
11. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 1990. – B.14.

¹³O'zbek tilining izohli lug'ati. Q harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.206.